

Atıf / Citation

POLAT, Ü. (2024). "Eski Türkçede Töz-Tözlük ve Bag-Bağlıg, Uguş-Uguşlug, Yıltız-Yıltızlıg Üzerine". *Gazi Türkiyat*, 34: 81-97.

Geliş / Submitted 08.02.2024

Kabul / Accepted 27.03.2024

DOI 10.34189/gtd.34.005

ESKİ TÜRKÇEDE TÖZ-TÖZLÜG VE BAG-BAGLIĞ, UGUŞ-UGUŞLUG, YILTIZ-YILTIZLIĞ ÜZERİNE

In Old Turkic Regarding Töz-Tözlük and Bag-Bağlıg, Uguş-Uguşlug, Yıltız-Yıltızlıg

Ülkü POLAT*

Öz

Eski Türklerde töz önemli bir kavramdır, kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Moğollardaki "ongun" inancına paralel olduğu kabul edilen "töz", ataların tasvirlerinin yapılıp saklanması olarak yorumlanır. Sadece ataların ruhunun hatırası için değil aynı zamanda büyük ve ünlü kamların ruhları için yapılan tasvirler de vardır. Çin kaynakları Göktürklerde de benzer uygulamaları "tanrıların tasvirleri" olarak kaydediyor, bazı araştırmacılar ise tözlerin putfetiş oldukları konusunda fikir ileri sürüyorlar. Fakat araştırmacılar Uygurların onları tanrıların tasvirleri olarak değil, ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yaptıkları, tapınaklarda sakladıkları konusunda birleşiyorlar. Ayrıca Eski Türklerde tuğlarda kullanılan kıl ve tüylerin, sıradan bir canlıya ait olmadığı; bunların Totemist-Animist inanca göre bodunu veya boyu koruduğuna inanılan kutsal bir hayvanın, bir tözün parçası olduğuna ve Türklerce töz kabul edilen kotuz, at, kurt ve bazı kuş türlerinin kuyruk, tüy veya yelelerinin bayrak ve sancağın ana malzemesini oluşturduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Bu çalışmada Eski Türklerde töz kavramının dışında kalınarak leksik bir birim olarak "kök, köken, esas, cevher, soy" anlamlı töz sözü ve sinonimleri olan bag, uguş, yıltız ayrıca +İlg, +Ulg ekli türevleri üzerinde durulacak, genellikle dönem metinlerinde "töz yıltız, tözlük yıltızlıg; töz uguş/uguş töz, tözlük uguşlug" şeklinde ikileme olarak da tanıklanan bu leksik birimlerin kullanım farkları ve kullanım alanları tespit edilip incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, töz, tözlük, bag, bağlıg, uguş, uguşlug, yıltız, yıltızlıg.

Abstract

Substance (töz) is a very important concept for ancient Turks. According to some studies töz is similar to the "ongun" belief of the Mongols. It means making and preserving depictions of ancestors. In addition to this, substances are made not only for the memory of ancestors, but also for the souls of great and famous shamans. Chinese studies revealed that these depictions were found in Gokturks and they called these "depictions of the gods". Moreover, some researchers suggest that substances were idolatry, but most of the researchers object to this idea and they agree with these depictions made for the

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE. ulkupolat@gantep.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-3304-1939

soul of the ancestors. Furthermore, it is believed that the hair and feathers used in symbols in ancient Turks were not ordinary living creatures but a part of a sacred animal, a substance and according to totemist-animist belief, these substances protect the local people. In this study, when the concept of "substance" is excepted in Old Turks, as a lexical unit and the words which have the meaning of substances "root, origin, substance, ore, lineage" and synonyms "bağ, uğuş, yıldıız" and also its derivatives with +lig, +lug will be elaborated. The usage differences and the fields of these lexical units, which can be considered as reduplication in the texts of the period, will be analysed.

Keywords: Old Turkic, substance (töz), tözlüg, bag, baglıg, uğuş, uğuşlug, yıldıız, yıldıızlıg.

GİRİŞ

TÖZ-TÖZLÜG

Köktürk metinlerinde tanıklanmayan *töz* sözü Eski Uygur Türkçesinde "kök, köken, asıl, zemin, kaide, temel, esas; varlık, öz, esas, cevher, tabiat, kategori (Vaişeşika öğretisine göre = Skt. padārtha), nitelik, kalite (Sāmkhya öğretisine göre = Skt. guṇa); asıl, soy, menşey, nesep; cins, cinsiyet; cevher; yazı tarzı; esaslı, asıl, tözel, cevherî, orijinal, zemin, temel, esas; devamlı, sürekli (bk. Mo. tös)" (Wilkens 2021: 746) gibi pek çok anlamla kaydedilmiştir. Esas itibarıyla "kök, köken, cevher" anlamına gelen bu söz Eski Türk kültüründe çok önemlidir. Moğolların "ongon" adını verdikleri tös veya tözler ataların ruhları hatırasına tasvirlerinin yapıp saklanması olarak yorumlanıyordu. Güngör'ün verdiği bilgilere göre Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar "töz" Yakutlar "tangara" diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Ayrıca bu tözler sadece ataların ruhları için değil büyük ve ünlü kamların ruhlarına da izafe ediliyordu. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları "tanrıların tasvirleri" şeklinde kaydetmişler, bir kısım araştırmacılar da tözlerin putfetişler olduklarını ifade etmişlerdir. Rahip Rubruk'un verdiği bilgiye göre ise, Uygurlar onları tanrıların tasvirleri olarak değil, ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yapmışlardır (2002: 467-468). 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan'a, Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Wilhelm Rubruck'un bir Budist Uygur tapınağında gördüğü heykelciklere (töz) dair verdiği bilgiler şu şekildedir: "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim hâlinde tasvir edilmesini uygun bulmazlar. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız". Dolayısıyla mabetlerde bu nesnelerin görülmesi, din adamlarının zaman zaman ayinlerde onlardan yararlandıklarını da işaretidir. Ebulgazi Bahadır Han da tözler hususunda izahlarda bulunur. O *Şecere-i Türk* adlı eserinde, belki de Budizmin tesiriyle; "bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. İnsanlar ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Ayrıca onlar bu nesnenin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını koyarlardı, ardından bunları okşayarak, koklardı. İşte

böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar” diyor (Gömeç 2019: 39-40). Gömeç, Ebulgazi'nin bu yorumunu abartılı bularak *kugurçak* şeklinde yazdığı nesnenin, bebek (oyuncak) demek olduğunu ve Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğunun da bebeklerden ibaret olduğunu belirtir. İnan, Moğolların *ongon* tesmiye ettikleri putlara şamanlıktan kalan Yenisey ve Altay Türklerinin “tös, töz”, Lamayizm tesiri altında bulunan Tuba, Uranhay Türklerinin Moğollarla karışık yaşadıkları hâlde “eren” Yakutların ise “tangara”, “emeget” dediklerini, tözlere ait akide ve ananelerin tıpkı Moğollardaki gibi olduğunu, bunların büyük ölülerin, özellikle şamanların şerefine yapıldığını, Altaylarda her oymağın bir *aru tözü* olduğunu ve bu tözün ekseriya kabileye mensup büyük ve kemerli bir kamın yahut kabilece *ceddiâlâ* sayılan dağ, hayvan veya bir efsanevi şahsın adını taşıdığını kaydeder (1998: 269-270). Gumilëv, Altaylı şamanların ruhları “töz” (ölümsüz ruhlar) ve “Yazdan Neme” (ölümlü ruhlar) olmak üzere ikiye ayırdıklarını belirtir (2011: 104). Ayrıca Eski Türklerde tuğlarda kullanılan kıl ve tüylerin, sıradan bir canlıya ait olmadığı; bunların Totemist-Animist inanca göre bodunu veya boyu koruduğuna inanılan kutsal bir hayvanın, bir tözün parçası olduğuna ve Türklerce töz kabul edilen kotuz, at, kurt ve bazı kuş türlerinin kuyruk, tüy veya yelelerinin bayrak ve sancağın ana malzemesini oluşturduğuna dair bilgiler de mevcuttur (Şirin 2007: 843).

Töz (Alm. *substanz*, Fr., İng. *substance*, Lat. *substantia*, Yun. *hypostatis*, *hypokeimenon*) bir felsefe terimi olarak da kullanılır: “Değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendi kendisinde var olan.” (Akarsu 1975: 168). Töz, farklı filozoflarda farklı anlamlara gelmiştir. Örneğin, Platon'da töz, şeylerin varoluşunun ilk nedeni olan, şeylere düzen ve anlaşılabilirlik kazandıran ve onları bizim için anlaşılır hâle getiren varlık, her nesne sınıfında mevcut olan tümel form ya da İdeadır. Aristoteles'e göre ise gerçekten var olan tümeller değil bireylerdir, “şu” diye gösterdiğimiz belirli bir doğaya sahip olan varlıklardır. Aristoteles'te var olmak belirli türden bir töz olmaktır. Töz, aynı zamanda dinamik bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkan bireysel varlık olarak da tanımlanır (Cevzici 2005: 1633). Biz bu çalışmada Eski Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan aynı zamanda bir felsefe terimi de olan *töz*ü leksik bir birim olarak hem türevleri hem de sinonimleri ile birlikte değerlendirip incelemeye çalışacağız.

Eski Uygur Türkçesinde “kök, köken, cevher, soy vb.” pek çok anlamla kaydedilen töz sözü dışında *asıl* (<Arapça *aşl*) “kaynak, köken, asıl”; *bun~pun* (<Orta Farsça/Partça *bun* / Çince *ben* “kök, asıl, temel; kitap, kaynak metin”; *mul* (Sanskritçe *mūla*) “kök”; *tüp* “yeryüzü, toprak, yer, kök (Skt. *mūla*'nın da eş değeri); kaide, sütun ayaklığı; temel, esas, ana prensip; (ağaç) dib(i); mübalağa, aşırılık”; *uguş* “soy, kabile, aile, asıl, nesil, grup, kast, zümre, akrabalık, köken, nesep, sınıf, tür, element, saha, alan, çevre”; *yıltız* “kök, köken, asıl”; *bag* “bağ, zincir, bağlantı, demet, deste, balya, kat; bağlama, ruhsal bağlama; bölüm; soy, aile, akrabalık, sülale, cins; kıvrım, kıvrıntı; soyadı” gibi pek çok yakın anlamlı söz kullanılmıştır ve dönem metinleri incelendiğinde bu sözlerin birlikte kullanıldığı görülmüştür: *bun töz* “kök, asıl”; *bun*

töz yiltız “kök, asıl, temel”; *töz mul* “kök”; *töz tüp* “kök ve neden, temel”; *töz uğuş* “köken, soy, neseb”; *töz yiltız* “kök, asıl, köken, öz, cevher”; *asil töz* “kaynak, kaynak ve asıl” vb. Yakın anlamlı olan bu sözlerin kullanımları incelendiğinde birlikte kullanıldığında “kök, köken, soy, cevher” anlamını pekiştirdikleri ayrı ayrı kullanıldıklarında ise farklı yönleri olduğu tespit edilmiştir. Dönem metinlerinde *töz*, *bag*, *uğuş*, *yiltız* sözü ve bu sözlerin +llg, +llg ekli türevleri yaygın olarak tanıklanır: *tözlüg* “köklü, cevherli, (... -ya) dayanan, özlü, (...-dan) ibaret olan; temel ...; iyi soylu, iyi soydan, yüksek doğumdan; ... soylu, ... soya mensup, ... sınıfa mensup, ... zümresine ait olan; bir sınıfın (Skt. varña) üyesi”; *uğuşlug* “...soylu, ... soya mensup, ... sınıfa mensup, ... zümresine ait olan; bir sınıfın (Skt. varña) üyesi, ... ailesine üye, ... soyuna ait; iyi soydan, yüksek doğumdan”; *yiltızlug* “kök ..., köklü”; *baglug* “soyadlı, süleleli, ... ailesine ait”. Ayrıca tıpkı kökbiçimlerde olduğu gibi +llg, +llg ekli türevleri de ikileme olarak birlikte sık tanıklanır: “*tözlüg uğuşlug* “bir sınıfın (Skt. varña) üyesi” *tözlüg yiltızlug* “köklü”.

Clauson “köken, temel, soy” gibi anlamlarla kaydettiği *töz* sözünün sadece kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde “tös” olarak yaşadığını belirtir. Eski Türkçe VIII. yüzyıl Maniheizt metinlerinde *tözi yiltızı* “soyu kökeni”, *öz ütözlerin ukıttıp* “kendi kökenlerini anlamalarını sağlamak”, *köni tözin unıtmuşlarka* “gerçek kökenlerini unutanlara”; Budist metinlerde *ertinü terin töz yiltız nomın* “kökün çok derin doktrini”; (buna inanç denir) *kertülerke kertülernin çin kertü tözişe kirmekniñ tözi* “inanınların dergahına giriş ve inanınların temel aldığı dayanak” gibi kullanımları verir ve sivil Uygur metinlerinde *töz* sözünün istisnai olarak *kut* yerine kullanıldığını; Hakanıye Türkçesinde (XI. yüzyıl) *el töz neteg?* “Memleket ve insanlar nasıl?”, (*töz* “soy”) *anıñ tübi tözi kim?* “Onun ataları kim, kökü kime dayanır?”; Çağatay Türkçesinde (XV. yüzyıl) *töz* “kulak memesi” için kullanıldığını ekler (1972: 571). Räsänen, *töz* (<*tör*) Teleüt ve Kuman Lehçesinde “ruh, ruhun hizmetçisi, şamanı kaybetti ve şamanın soyundan yeni bir hizmetçi görünmesini bekliyor”; Hakasça *tös* “parfüm, tılsım”, Çuvaşça *türe* “bazı kötü ruhlar”, Uygurca *töz* “kök, temel unsur”, Orta Türkçe *töz* “kaynak, köken”, Oyrotça *tös* “temel, sebep”, Uygurca *tözün* “asil”, Çağatayca *töz*, Türkmençe *döz* “sabretmek, dayanmak”, Kazakça *tüz* (>Çuvaşça *tüs* “izin, dayanmak”, Yakutça *täsij* “dayanmak, sabretmek” olarak verir (1969: 495). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *töz* “kök, temel, esas” sözü *töz yiltız* “kök, esas”, *töz töpü* “tepe”, *töz tüp* “esas” *töz tüplüg* “temel” kullanımlarıyla, *tözker- / tözker- tüpker-* “temeline ve özüne ulaşmak”, *tözkerinçsiz* “eşsiz” *tözlüg* “esash, tabiatlı, soylu”, *tözün* “ölçülü, asil”, *tözünlük* “tatlılık, kendini tutabilme, müsamahakârlık” türevleriyle örneklerle birlikte tanıklanır (Nadalyaev vd. 1969: 582-583).

Eski Uygur Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanına sahip olan *töz* sözünün aynı zamanda *tözte* (zarf) “esas olarak”; *tözlüg* “köklü, cevherli”; *tözsüz* “cevhersiz, özsüz”; *tözün* “asil, soylu kişi”; *tözger-* “incelemek, araştırmak, iç yüzünü tetkik etmek, (bir konu ile) yoğun bir şekilde uğraşmak (*tözger- tüpger-* “iç yüzünü tetkik etmek”); *tözgergülsüz* “aslına erişilemeyen, eşsiz, eşsizlik”; *tözgerinçsiz* “aslına

erişilemeyen, anlaşılması imkânsız"; *tözgerü* "derinden, detaylı" gibi pek çok türevi bulunmaktadır.

Töz bu dönemde *tişi töz* "kadın cinsi, kadınlık, dişi yaratılış", *erkek töz* "erkek yaratılışı, erkeklik, mertlik" gibi cinsiyet ifadelerinde ve aynı zamanda *Töz Temür*, *Töz Yegen Sanıy* vb. unvan gruplarında genellikle de erkek adlarında kullanılır. *Tözün* şekli ise *tözden* daha yaygın olarak Eski Türkçe *bilge* sözü gibi hem kadınlar hem de erkekler için cinsiyet üstü bir unvan olarak çok sık tanıklanır: *tözün terken* "soylu hanımlar", *tözün tegitler* "soylu prensler", *Tükel Tözün* "bir kadın adı" *Amag Tözün* "erkek adı" *Küç Tözün* "erkek adı"; *Kutlug Tözün* "hem erkek hem kadın adı" vb. Ayrıca Moğol Hükümdarı Mönğke'nin unvanı da *tenri tözlüg bodisatav uğuşlug* "ilahi özlü ve Bodhisattva soylu" dur (Wilkens 2021). Divânu Lüğâti't-Türk'te de "asıl" anlamıyla verilen *töz* sözü Kutadgu Bilig adlı eserde de sık tanıklanır (Arat 1979: 464). Codex Cumanicus'ta *töz* sözünün Eski Türkçe devresinde tanıklanmayan *tözdeş* "aynı nitelikte, aynı öзде olan" ve *tözlik* "öz, varlık" türevleri kullanılmaktadır (Argunşah-Güner 2015: 851).

Töz sözü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "kök, asıl, temel, esas, cevher" anlamlarıyla hem tek başına hem de sıklıkla *tüp*, *uğuş*, *yıltız* gibi yakın anlamlı sözlerle ikileme olarak kullanılmıştır:

bahşılarnıñ çınkertü nom yanın bilmemeklig mün kadak üze anıñ tözin ukmazlar "Üstatların gerçek yasa, ayın bilmemekli günah, kusur sebebiyle esasını anlamazlar." (Totenb./68-70, 60)

öz tözi yaruk tıp titir "Öz temeli aydınlıktır." (Totenb./64, 60)

yene yeme kavsikiya alku nomlar barça töz nomka tayaklıg titir "Ayrıca ey Kausika, bütün öğretilerin hepsi esas öğretiyeye dayalıdır." (AY III-V/146, III.10b./2-4, 38-39)

nomlarnıñ (öz) tözin kamağlık tözin adırtladaçı bilge biligin örütü uyurlar.."Dharmaların aslını ve umumun cevherini ayırt edecek hikmetleri yaratmayı başarırlar." (Maytr, 59, 5-7, 117)

bu iki türlüğ edgülerke tükellig bolmaknıñ ograyu tıltığı yana bu nom erdini içinteki özlüglüriğ ölürmemek burhanlarnıñ üç etöz tözin könisinçe titrü bilmek ukmak erür "Bu iki türlü sevaba tam sahip olmanın sebebi de bu yasa cevherinin içindeki canlıları öldürmemek, burhanların üç vücut esasını dürüstçe bilmek, anlamaktır." (AY-II/23, 7-12, 66)

bu on türlüğ edgüleriñ üç türlüğ titrü çıñaru sakınmak kolulamaknıñ tözi yana kirtgünç katıglanmak ög dyan bilge bilig bu bişegü erür "Bu on türlü iyilerin, üç türlü gerçek, tam düşünmek ve dilemenin esasları da yine inanç, çaba, akıl, istiğrak, bilgi (olmak üzere), bu beşidir." (TT5/B, 14-17, 342)

tözi yüreknin üç türlü ornanıp turguluk yarları bar erür “Yüreğin esasında üç türlü yerleşip duracak nizamları vardır.” (Totenb./803-804, 142)

ikinti kirtgünç erser kirtülerke kirtülerin çın kirtü töziñe kirmekniñ tözi titir “İkinci inanç ise gerçeklere, gerçeklerin asıl temeline girmenin temelidir.” (TT5/B, 23-24, 342)

Alku nomnuñ uğunça tözin tüpin adıra üdüre ukar men.. “Öğretinin zamanına varıncaya kadar en ince ayrıntısını, birbirinden ayırt ederek anlarım.” (AY VIII 965-967, 303)

kamağ yer üzekinin kutı kıvı öñi menizi özi üzüti küçi yarukı tözi yıldıztı beş teñri ol “Bütün yeryüzünün kutu, mutluluğu, görünüşü, ruhu, gücü, aydınlığı, esası, kökü beş Tanrı’dır.” (HU II.A/83-86, 81-82)

ikinti yeme kün ay teñrike iki yaruk ordu içre olurugma teñrilerke kamağ burhanların arıg nomnuñ yaruknuñ tözi yıldıztı ternegüsi teñri yerineñü barsar öñü kapıgı kün ay teñri ol “İkinci olarak Güneş, Ay Tanrı’ya, iki aydınlık saray içinde oturan Tanrılara, bütün Buddhaların, temiz öğretinin, ışığın esası, kökü, Tanrı yerine doğru gitse ilk kapısı Güneş, Ay Tanrıdır.” (HU II.A/39-46, 79)

tegin inçe tep sakınç sakıntı tözümin oğuşumın belgürti sözleser inim ölgey “Prens şöyle düşündü: ‘Köklenimi oymağımı belirtirsem küçük kardeşim ölecek.’” (PKL XVI, c.4/LXVII, c.1, 59-60)

Eski Uygur Türkçesinde *töz* sözüden +*Ug* isimden isim yapma ekiyle oluşan *tözlüg* türevi “köklü, cevherli, (...-ya) dayanan, özlü, (...-dan) ibaret olan, temel, iyi soylu, yüksek doğumdan;...soylu, ...soya mensup, ...sınıfa mensup, ...zümresine ait olan; bir sınıfın (Skt. Varna) üyesi” (Wilkens 2021: 747) gibi geniş anlamlarla kaydedilmiştir. Aynı şekilde yokluk bildiren biçimi *tözsüz* de “cevhersiz, özsüz, temelsiz; köksüz, özsüz” anlamlarıyla kullanılmıştır. Clauson da *töz* sözüden sahiplik bildiren isim/sıfat olarak yer verdiği *tözlüg* sözünü “bir köke sahip olmak veya soy, kökenli” gibi anlamlarla verir ve Budist metinlerde *yel tözlüg iglerig* “rüzgâr kökenli hastalık” (şeytani mülkiyet?); Sivil Uygur metinlerinde *it toprak tözlüg yıl* “köpek, toprak elementi yılı”; *sarıg tözlüg suvsalık* “safradan kaynaklı susuzluk” örneklerini kaydeder (1972: 575).

Dönem metinleri incelendiğinde *tözlüg uğuşlug* “bir sınıfın üyesi”, *tözlüg yıldıztıg* “köklü” gibi ikileme şeklinde de tanıklanan *tözlüg* “soylu, bir aileye, bir sınıfa mensup olmak” ifadesinden çok “bir şeyden kaynaklanmak, bir şey esaslı veya bir şeye dayanmak” anlamıyla ön plana çıkar. Özellikle hastalık tasvirlerinde *tözlüg* sözüne çok sık rastlanır: *yel tözlüg agrıg* “rüzgâr kaynaklı hastalık”, *yel tözlüg sarıg tözlüg leşip tözlüg ig* “rüzgâr, safra, balgam kaynaklı hastalıklar” vb. Ayrıca *çınlayu tözlüg bilge bilig* “gerçeğe dayanan bilgi”; *könül tözlüg* “bilince dayanan” *yok kurug tözlüg* “boşluğa dayanan”, *at tözlüg* “adlandırmaya dayanan”, *azsız tözlüg* “hırsızlığa dayanan” *bar tözlüg nomlar* “var olmaya dayanan Dharmalar” gibi örneklerde de bir şeye dayanmak

anlamıyla sık tanıklanır, *bir tözlüg* kullanımında da “ortak temelli, bir cevherli, bir özlü” anlamıyla görülür. *Tözlüg* sözünün yine diğer yakın anlamlılarında tanıklanmadığımız bir özelliği de gezegen isimleri ile birlikte kullanılmasıdır: *nahid tözlüg* “Venüs tabiatlı”; *ormizt tözlüg* “Jüpiter yapılı”; *tir tözlüg* “Merkür yapılı”.

Tözlüg aynı zamanda *belgü tözlüg nomlar* veya *yok kurug tözlüg* vb. kullanımlarda Budizm terimleri arasında da yer alır. *Belgü tözlüg nom* “işaret esaslı dharma (Skr. laksana, nimitta)” terimi “ayırıcı işaret, belirti, karakteristik” olarak tanımlanır ve dış görüntü, nesnenin görüntüsü, şekil gibi anlamları, her olayda var olan dört şekli yani doğmayı, yaşamayı, yaşlanmayı ve ölmeyi işaret eder. *Yok kurug tözlüg* terimi de “boş, boşluk, var olmayan” anlamlarındadır, bu öğretiyeye göre bütün olaylar ve benlik gerçek değildir, varlık asıl öze sahip değildir, bağımlıdır sadece değişen ya da ölen bir varlıktır, sonsuzluk izafiyetinin temeli ya da sınırsızlığıdır (Tokyürek 2019: 296, 420).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tözlüg* sözünün kullanımı şu şekildedir:

taki yime topulur tözlüg atlıg boşgutsuz tınlıg bar kim kamağda üstünki arhantlarınng edğüsün erdemın bulğali tegimlig bolur “Ve yine yığılmış temelli adlı öğrenmeyen bir yaratık vardır ki bu hepsinden üstün olan velilerin yüksekliğine, faziletine ulaşmaya lâyıktır.” (Maytr 2, 24-28, 42)

...bo nomlug yaruk yulag tamturzunlar nom tözlüg yarukın kenjürü yarutzunlar “...bu öğretinin parlak meşalesini tutuştursunlar. Öğreti özlü ışığıyla yayılarak aydınlatınsınlar.” (AY VI/18-21, 121-122)

yana baştıngı asankı içinte bışrunğulug öğretingülüg alp kılğulug alp bütürgülüg köñül tüblüg köñül tözlüg adınçığ muñadınçığ ağır iş ködüğlerde ang başı süzük kırtğünç köñül ol “Yine başta olan asamkhyeya içinde öğrenmek için, öğretmek için, cesur olmak için, cesur (şekilde) yerine getirmek için gönül esaslı, gönül temelli olağanüstü, fevkalade ağır işlerde en önce olan saf, inançlı gönüldür.” (TT5/B, 7-10, 340)

yok kurug emgek tözlüg adalıg turur “Yokluk, ızdırap asıllı, tehlikelidir.” (Maytr., 3 /3-4, 39)

küsüş tözlüg ol tip timeki erser köüsüğ umunçuğ turgurur üçün “İstek esashdır diye söylenirse isteği, umudu durdurmak içindir.” (TT5/B, 68-69, 344)

içdin sınar körser yaruk erip sakınçsız tözlüg bolup kök kalıgtakı bulut açılmış teg yaruyur “İçeriden görse ışık olup endişesiz temelli olup gökyüzündeki bulut açılmış gibi parlar.” (Totenb./62-64, 60)

muni munçulayu bilinü ukunu ksanti kalsar bu titir yok tözlüg nomlarta bar tözlüg nom bütmeki “Bunu bu şekilde bilip anlayıp af dilese, budur boş esash öğretilerde, dolu esash öğreti bitmesi.” (AY III-V/146, III.10b/18-20, 39)

YILTIZ-YILTIZLIK

Köktürk döneminde tanıklanmayan “kök, köken, asıl; öz, cevher, cevheriyet, prensip” (Wilkens 2021: 899) anlamlı bir diğer söz de *yiltız*dir. İncelememize konu olan *+llg* ekli biçimi *yiltızlık* da “kök, köklü” anlamlarıyla kullanımdadır. Eski Uygur Türkçesi döneminde bu iki kullanım dışında *yiltızsız* “köksüz, başlangıçsız (Budist öğretisi)”; *yiltızlar-* “kök salmak, kökleşmek” türevleri tanıklanır (Wilkens 2021: 899). *Tüp yiltız* “kök, temel”, *bun töz yiltız* “kök, asıl, temel”, *töz yiltız* “kök, asıl, köken, öz cevher” ve *tözlüg yiltızlık* “köklü” kullanımları çok yaygındır, tek başına kullanıldığı gibi özellikle *töz* ve *tözlüg* ile birlikte kullanılır. Dönem metinlerinde *edgü töz yiltız* “iyi kök (Skr. kuşalamūla)”; *edgü yiltız* “iyi kök”; *edgü yiltızlık* “iyi köklü”; *edgü yiltızlık urug* “iyi kökün tohumu (mecaz)”; *edgüölüg töz yiltız* “şifa kökü”; *edgüölüg yiltız* “şifa kökü, sağlık kökü”, *edgüölüg yiltızı üzülmiş** “şifa kökü kesilmiş (Skr. samucchinnakuşalamūla)”; *edgüölüg yiltızlık* “şifa kökü, sağlık kökü” (Wilkens 2021: 98-99) kullanımları çok yaygındır.

Clauson, “köken” anlamıyla verdiği *yiltız* sözünün bir veya iki kuzeydoğu lehçesinde *yiltıs/çiltıs* olarak yaşadığını güneydoğu Tarançı lehçesinde *yiltız*; bazı çağdaş lehçelerde bu sözlerin *yultuz*’u temsil ettiğini belirtir. Eski Türkçe VIII. yüzyıl Manihaist metinlerde *iki yiltız* “iki kök” (cennet ve cehennem), Budist metinlerde *yiltız* “köken” anlamında olduğunu ayrıca Budizm terminolojisinde kelimenin Çince eşdeğerinin aşırı gerçek çevirisi nedeniyle (Skr. Indriya “duyu organı”) *yiltız* ve *töz yiltız* olarak tercüme edildiğini ekler: *köz ulatı altı törlüg ellenür yiltızlar* “altı çeşit egemen duyu organı, göz vb.” XI. yüzyıl Hakaniye Türkçesinde *yiltız* sözünün “ağaç kökü” anlamında kullanıldığını, ayrıca metafor olarak da “soyağacı” anlamında olduğunu belirtir. Clauson, *yiltızlık* türevini de *hapax legemenon* olarak “uzun, köklü bir soyağacına sahip olmak” anlamıyla verir (1972: 922-924). Clauson’un da belirttiği gibi Divānu Lugāti’t-Türk adlı eserde *yiltız* “ağacın kökü” adamın nesebi buna benzetilir, *tüplüg yiltızlık* “nesep kökü derin olan asil insan”; *yıldızlan-* (insan bir yerde kök salmak; soyca köklü hâle gelmek”; *er yıldızlandı* “adam, sanki bir yerde kökleri uzamış gibi kök saldı veya soyca köklü hâle geldi” olarak verilir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 366, 394).

Aslında Kaşgarlı Mahmud’un verdiği “bitki kökü” anlamı Eski Uygur Türkçesinde zaten mevcuttur, *töz, uguş, bag* gibi “kök, köken” anlamlı diğer sözleri bitki kökü için tanıklamazken *yiltız* sözünü bu işlevle sıkça tanıklarız, bu *yiltız* sözünü sinonimlerinden ayıran önemli özelliktir: *kamış yiltızı* “kamış kökü”; *lenhwa yiltızı*

* Şen, *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı çalışmasında *tözün yiltızın üz-lüzmele-/yiltızın kes-* kullanımlarını “yok etmek, ortadan kaldırmak, kökünü kesmek”; *yiltızın tarı-* kullanımını da “kökünü ekmek, bir olgunun gelişmesini sağlamak” anlamlarıyla verir ve Eki Uygur Türkçesi deyimleri arasında değerlendirir (2017: 188/208).

“nilüfer kökü”; ot yıltızı “bitki kökü”; sulanı yıltızı “sulanı (bir bitki) kökü” ; şışup yıltızı “sissoo kökü”; talız yıltızı “tālīsa (Hint kahve erik) kökü” (Wilkens 2021: 327, 453, 517, 630, 654, 666).

Yıltız ve yıltızlıg sözünün Eski Uygur Türkçesi dönemindeki kullanımları şu örneklerle tanıklanabilir:

...yana adruk adruk hua çeçek tüş yemişlerniñ **yıltızların** ulunların butıkların yapırğakların... “...ve türlü türlü çiçeklerle meyvelerin köklerini gövdelerini budaklarını yapraklarını...” (AY VIII 707-710, 281)

yaruk yıltızın teñri yerin tünerig **yıltızın** tamu yerin biltimiz “Aydınlık esasını, Tanrı yerini, karanlık esasını, cehennem ülkesini öğrendik.” (HU II.A/198-200, 85)

sekizinç kertü teñriğ arıg nomug biltükümüzde berü **eki yıltız** üç üdki nomug biltimiz “Sekizinci olarak gerçek Tanrı’yı temiz öğretiyi bildiğimizden beri, iki esas, üç devirdeki öğretiyi öğrendik.” (HU II.A/194-197, 85)

mundag iki ygrmi türlüğ **tüp yıltız** kergeklig tamngaklarda ulug bahşı naropanıñ yarlıkamışı bar “Bu şekilde on iki türlü esas, gerekli talimatlarda büyük üstat Nādapāda’nın buyruğu var.” (Totenb./620-623, 128)

kutrułtaçı tınlıglarınıñ köngül kögüz **töz yıltız** kılınç eriglerin utguradı körür erti...(14) barmu munung köksinte kutrulmaklağ urug tarağ azu yok bultukar mu munung köngülinte kögüzinte korkınç ayınçlıg **edgü töz yıltız** azu bultukmazmu “Kurtulacak olan yaratıkların gönlünü, kalbini, kökünü, esasını, tavır ve hareketlerini tamamıyla görür idi: Var mı bunun kalbinde hürmetin, korkunun iyi cevheri veya bulunmaz mı?” (Maytr, 4, 12-19, 45)

kamağ yer üzekiniñ kutı kırı öñi menjizi özi üzüti küçi yarukı **tözi yıltızı** beş teñri ol “Bütün yeryüzünün kutu, mutluluğu, görünüşü, ruhu, gücü, aydınlığı, esası, kökü beş Tanrı’dır.” (HU II.A/83-86, 81-82)

alku tınlıg oğlanlarınıñ köni oñaru **edgü yıltızların**... öritdeçi tözi tüpi erür... “Bütün canlıların doğru, iyi köklerini ortaya çıkaracak onların özü (olan şiidir).” (AY VIII 588-591, 271)

öñre ertmiş ür irak üdte ratnapuşpi atlıg teñri teñrisi burhan şazımunta tuş tulum bolup **edgü yıltızlıg urug** saça tegintim “Geçmiş, çok uzak zamanlarda Ratnapuşpi adlı Tanrılar Tanrısı Budha öğretisinde ortaya çıkarak kökü sağlam olan tohumlar saçmışım.” (AY VIII, 370-375, 252-253)

anı üçün kim kayu eligler hanlar birök bo nom erdiniğ eşidgeli bolsarlar ötrü ülgüsüz üküş burhanlarka tuşup **edgü yıltızlıg urugug tarımış** bolgaylar “Onun için bazı hükümdarlar, eğer bu öğretiyi mücevherini dinlerse bunun üzerine sayısız Budalarla karşılaşp iyilik tohumunu ekmiş olacaklar.” (AY VI, 608-613, 110)

OGUŞ-OGUŞLUG

Oguş “boy, kabile” sinonimlerinden farklı olarak Türkçede Köktürk döneminden itibaren tanıklanır. Şirin, *oguş* sözünün genellikle Türkçe “boy” sözcüğü ile karşılandığını Kaşgarlı Mahmut’un *oguşu* Arapça “aşiret” ile karşılandığını, aşiretin anlamının “akrabalardan oluşan topluluk” olduğunu, böylece sözcüğün “aileden büyük, kabile veya klandan küçük topluluk; geniş aile, boy” anlamıyla kullanıldığını, Eski Uygurcada “kuşak, nesil” anlamı da kazandığı, Anadolu ağızlarında *oguş* sözünün “erkek çocuk” anlamında kullanıldığını belirtir (2015: 49-50). *Oguş* sözü Köktürk yazıtlarında şu şekilde kullanılır:

ulayu iniygünüüm oğlanım biriki oğuşum bodunum biriye şadapıt begler yıryıa tarkat buyruk begler otuz ..tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tınla “Ayrıca erkek kardeşlerim, oğullarım, müttefik halkım, güneyde şadapıt beyler, kuzeyde tarkanlar ve kumandan beyler, otuz....Dokuz Oğuz beyleri, halkı, bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle.” (KT G 1-2)

bir kişi yanıl sar oğuşı bodunı bişükiñe tegi kıd maz ermiş “bir kişi yanıl sar onun boyu, halkı ve akrabasına kadar öldürmezlermiş” (KT G 6; BK K 4-5)

oza kelmiş süsin kül tigin ağıtıp tonra bir oğuş alpıgu on erig tonra tigin yogınta egirip ölürtümiz “Aşıp gelmiş orduyu Kül Tigin püskürtüp Tongra’lardan bir boyu ve on yiğit eri Tonga Tigin yoğunda kuşatıp öldürdük.” (KT K 7)

yegirmi yaşıma basmıl idukkut oğuşum bodun erti “Yirmi yaşında, Basmıl İduk Kut’u akraba kavmim idi.” (BK D 25)

anta tonra yılpağutı bir oğuşug tonra tigin yogınta egire tokıdım Orada Tongra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin’in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.” (BK D 31) (Şirin 2009: 306)

Clauson, “*uguş* ‘erken dönemde bir kabileden daha küçük bir nüfus birimi’ veya ‘klan (bod)’ fakat tek bir üniter aileden daha büyük; ‘geniş aile’ veya daha doğrusu ‘aile’, buradan ‘bir nesil’ anlamına geldi veya ‘akrabalık derecesi’ ve sonra ‘ailenin küçük bir üyesi’ ‘torun’. İlk vokal *u-* olarak Türkische Turfan Texte VIII’de kaydedildi. *Oguş* ‘torun’ olarak güneybatı grubu Türk lehçelerinden Osmanlı Türkçesinde (Redhouse) ve Söz Derleme Dergisinde tanıklanır. Uygur dönemi VIII. yüzyıl Manihaist metinlerde *kamıg tınlıg uguşı* ‘bütün insanoğlu’; Skr. *kula* ‘aile’ *töz uguş* aynı şekilde. Uigurica’da birkaç kez Çince *shen* ‘beden’ olarak tercüme edilmiş, *asuri uguşımta* ‘asuraların vücudu’ Çince *chia* ‘aile’ *bayağutlar uguşımta* ‘zengin erkeklerin ailesi’, Çince *hsing* ‘geniş aile, klan’. Hakaniye Türkçesi XI. yüzyıl ‘geniş aile, klan’, XIII. yüzyıl tefsirlerde *uguş* ‘kabile’; XIV. yüzyıl (Rabguzi) *uguş* ‘torun’; Çağatay Türkçesi XV. yüzyıl *uguş* ‘torun’” olarak verir. +*lUg* ekli *uguşlug* türevini de sahiplik bildiren ad/sıfat olarak verir ve Uygur dönemi VIII. yüzyıl Budist eserlerde *Bodisavat*

uğuşlug “Bodhisattva ailesine ait”; *tenridem uğuşlug* “ilahi soydan”; Hakaniye Türkçesinde XI. yüzyıl *uğuşlug er* “soylu bir aileden/klandan gelen adam” örnekleriyle kaydeder (1972: 96-97). Räsänen, *oğuş* sözünü “kabile, soy, sülale, nesil, akrabalık” anlamlarıyla verir, Yakutça *ūs* “kabile, boy, nesil, aile” ~Moğolca *ug* “başlangıç, köken”; Çağatayca, Osmanlıca *oguz* “kaba, ağır, cahil”, (osm.) “kolay” = oğuz kabilesi olarak kaydeder (1969: 358). Räsänen’in burada *oğuş* ve *oguz* sözlerini ilişkilendirdiği görülüyor. *Oğuz* sözünün kökeni ile ilgili araştırmacılar çok farklı görüşler ileri sürmüştür. Hamilton, *Oğuz*ların adının kökeninde *oğuş* “klan, soy-sop” sözcüğünün bulunmasının akla yatkın olabileceğini düşünmüşse de Köktürk yazıtlarında hem *oğuş* hem de *oguz* sözünün eş zamanlı olarak kullanılmasından dolayı bu görüşe karşı çıkanlar olmuştur (Özkan 2010: 49-50).

Eski Uygur Türkçesinde *uğuş* sözü “soy, kabile, aile, asıl, nesil, grup, kast, zümre (Skr. jāti), akrabalık, köken, nesep, sınıf (Skt. Varna), nevi, tür; element, saha, alan, çevre (Skt. Dhātu)” anlamlarıyla; *uğuşlug* “...soylu, ...soya mensup, ...sınıfa mensup, ...zümresine ait olan; bir sınıfın üyesi, ...ailesine üye, ...soyuna ait; iyi soydan, yüksek doğumdan” *uğuşsuz* “sahasız alansız” türevleriyle kullanımdadır (Wilkens 2021: 788). İkileme olarak daha çok *töz uğuş* “köken, soy, nesep”; *tözlüg uğuşlug* “bir sınıfın üyesi”; *uğuşlug bağlıg* “ailesine, soyuna ait” kullanımları tanıklanır. *Uğuş* veya *uğuşlug* sözünün *asure uğuşı* “Asura soyu”; *bokok* uğuş* “Bokok soyu”; *gödem uğuşlug* “Gautama Soylu”; *ıdok uğuşlug* “kutsal sülaleden gelen” vb. kullanımlarda aile, sülale ve soy bildirdiği görülmektedir. Paralel bir kullanıma sahip olan sinonimleri ile bazen aynı anlamı ifade etmek için bazen de ayrı anlamlar için tercih edilmesi bu sözcüklerin birbirinden farklı kullanım alanlarına sahip olduklarını da göstermektedir. Örneğin *burhan tözi* “Buda cevheri”, *burhan uğuş* “Buda sülalesi”; *lenhwa yıltızı* “nilüfer kökü” *lenhwa uğuşlug* “nilüfer soylu” anlamında kullanılır. Aile, sülale anlamı için kullanılmasının dışında *kök kalık uğuşı* “gök elementi”; *köñül uğuş* “zihin sahası, bilinç elementi” *köz uğuş* “göz sahası”, *suv uğuşı* “su elementi” gibi örneklerde saha, element, alan anlamları için tercih edilir. Ayrıca *uğuş* sözü de tıpkı *töz* ve türevlerinde olduğu gibi kişi adı veya unvan gruplarında yer alabilir: *erdini uğuşlug* “mücevher ailesine ait olan (bir Buda’nın adı)”, *lenhwa uğuşlug* “nilüfer soylu (bir Buda’nın adı)”, *urı uğuşlug* “delikanlı soylu (bir Buda’nın adı)”, *üç uğuş yertinçüdin ünmiş* “üç alandan yükselmiş (bir Bodhisattva’nın adı)” (Wilkens 2021: 113, 453, 803, 817).

Kaşgarlı Mahmud *oğuş-ogış* sözünü “aşiret” anlamıyla kaydeder, *oğuşlan-* “hısım ve aşiret sahibi olarak grup hâlinde gelmek”, *oğuşlug* “aşireti olan adam” türevlerini verir ve *orı kopsa oğuş aklışur, yağı kelse imrem tepreşür* “Bağırtı kopunca bağırana yardım etmek için aşiret toplanır, düşman gelince onunla savaşmak için gruplar toplanır.” örneğini kaydeder (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 42, 76).

* Bir Uygur Hükümdarın adı.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *oguş/uguş* ve *oguşlug/uguşlug* sözünün kullanımları şu şekildedir:

üç uğuş yertinçüdeki emgklig taloytaki tınlıglarıg örü tartıp ozgurup enç menjilig kılayın tep tedi “Üç âlemin (üç uğuş: üç devir: mazi, hâl ve istikbalin nesli) eziyetli denizindeki canlıları çekip kurtarıp mutlu edeyim dedi.” (AB 616, 261-263, 87)

ol tınlıglar altı kat anranmak oğuş tenri yerinte yeti erdinin etiglig ordu karşı içinte tapınça toğarlar... “O canlılar göğün altı kat arzu yerinde yedi mücevherle süslenmiş saray içindeki arzularına göre doğarlar.” (AY VIII, 816-819, 290-291)

bolarta öñi adın kuvragılıg gandarviler oğuşı kadır yavlak yek iççekler... “Bunlardan başka gandarviler topluluğunun soyu korkunç, kötü şeytanlar...” (AY VIII, 1272-1274, 328)

azu yeme üstünki yig uğuşda tözde bramanlar uğuşın ta begler uğuşın ta toğayın ulatı yiti erdinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yeme ök ökünmek yalvarmaklıg kşanti kılmaqlıg arıg süziük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumuş arıtmış kerggek “Veyahut en yüksekteki soyda kökte Brahmanların neslinde, beylerin neslinde doğayım ve yedi cevhere eksiksiz Cakravartin han olayım diye arzu etse yine pişman olmak yalvarmaklı tövbe etmeli temiz saf söz ile kötü davranış lekesini temizce yıkamış arıtmış (olsa) gerek.” (AY-IV/142, 3-11, 123-124)

kök kalık içinte erigme tolp sansarta tutılmış kayu neçe bar erser tirig tınlıg oğuşı olar barça bulzunlar.. “Gök kubbede bulunan acılar dünyasında zaptedilmiş ne kadar canlı nesli varsa onlar da tümüyle bulsunlar hitabet kabiliyetini.” (AY VIII, 280-284, 245)

alku tınlıglarınñ tösinde oğuşın ta yaruyurlar “Bütün canlıların temelinde, soyunda parlarlar.” (Totenb./67-68, 60)

tegin inçe tep sakınç sakıntı tözümin oğuşın ta belgürti sözleser inim ölgey “Prens şöyle düşündü: ‘Kökenimi oymağımı belirtirsem küçük kardeşim ölecek.’” (PKL XVI, C.4/LXVII, C.1, 59-60)

ol balıkta çkrvrt ilig kanlarınñ keziginte tiziginte gaudam oğuştın tözdin belgürmiş kamağ şaki tözliüg budun bukun öze erklig türklüg şudotan atlıg hormuzta tengrike yüleşi ilig kan bar “Bu şehirde Cakravartin hükümdarları silsilesinde Gautama sülâlesinden , soyundan zuhur etmiş bütün Şäkya soyundan olan boy üzerine hükmeden Şuddhodana adlı Ezrua’ya benzeyen bir hükümdar vardır.” (Maytr. 13, 44-51, 61)

ol ogul toğmıšta evinde ptpdi sögüt belgüliüg boltı.. anı üçün ol ogulug pipalayani tip tiyürler erdi.. (4) Ne yime kaşip oğuştın tözdin belgürmiş üçün mahakaşip tip atayurlar erdi. “Bu oğul doğduğu zaman evinde bir ptpdi ağacı zuhur etti. Bu yüzden bu oğluna Pippalayana adını vermişlerdi. Kāşyapa soyundan neslinden zuhur ettiği için Mahākāşyapa adını takmışlardı... (Maytr. 56, 1-6, 113)

...*bodistv uguşlug élig begnin* 'erimuntın etözindeki bir evin tüsiñe yme ada tuda tegürgeli ugulug ermezler... "..."Bodisatav soyundan gelen hükümdarın, hiçbir şekilde, bedendeki tek bir kılına bile zarar vermezler." (EUDÇ 319-322, 60-61)

üç uguşlug orunta tengrilerinıng kuvrığı üç kırk Tengri yirinteki ögirü sevinü kamagun monçulayu yene sözleşürler.. "Üç Dhatu yerinde Tanrılar cemaati otuz üç Tanrı yerinde sevinerek hep birlikte bu şekilde tekrar anlaşılır." (AY Kaya 564, 18-22, 304)

BAG/BAGLIG

Yenisey Yazıtlarında *bag* "birleşik boy", *bağlıg* sözü de "bağlı, birleşik" anlamıyla tanıklanır (Ölmez 2015: 344). Wilkens sözlüğünde *bag* "bağ, zincir, bağlantı, demet, deste, balya, kat; bağlama, ruhsal bağlama; hapisane; bölüm; soy, aile, akrabalık, sülale, cins; kıvrım, kıvrıntı; soyadı; bağlantı elemanı, sonuç", *bağlıg* "soyadlı, sülaleli, ...ailesine ait", *bag at* "soyadı ve adı", *bag çug* "bağlama, bağ" olarak verilir (2021: 136-137). "Bağ, bahçe, meyve bahçesi" anlamı Farsça *bag* sözü ile karıştırılmamalıdır. Sözcüğün bağ, deste yani birliktelik anlamından aile, sülale üst anlamına ulaştığı görülüyor.

Clauson, (*ba-g*) *bag* "bağlı, bağ, kuşak, birlikte bağlanmış veya tutturulmuş şey, demet, balya" anlamlarıyla verdiği sözcüğün erken dönem siyasi terminolojide "bod" ve "bir konfederasyon", "yapısal düzenlemelerle birleştirilmiş bir dizi klan", "kan bağıyla birleştirilmiş bazı aileler" ve "bodun", "böyle bir klan grubu" anlamı kazandığını belirtir. Sözcüğün bütün çağdaş Türk lehçelerinde *bağ*, *baw*, *bo* vb. şekillerde yaşadığını, Eski Türkçe VIII. yüzyıl Yenisey Yazıtlarında *bağım bodunıka adrıltım* 'Ben konfederasyonumdan ve insanlarımdan ayrıldım (ölümle); Uygurca Budist metinlerde *alku tınlıglarınıñ bağlarındın ozgurdaçı* "bütün canlıları bağlarından kurtaracak"; *bag çug* "bağ ve sargı"; Sivil Uygur metinlerinde astronomik terminolojide *bag*, "altmış döngüdeki bir birim"; Eski Kırgız Türkçesinde IX. yüzyıl *altı bag* "altı konfederasyon" (Tuva'da siyasi birim); Hakaniye Türkçesinde XI. yüzyıl *bağ* "demet", "yakacak odun veya başka bir şey"; Kutadgu Bilig'de *munuñ bağı mundağ* "bu şeyler arasındaki bağlantı şöyle", XIII. yüzyıl tefsirlerde *bağ* "bağ, köpeğin tasması"; XIV. yüzyıl İbn-i Mühenna Lügatinde *baş bağı* "türban"; *yüz bağı* "peçe" (Kilisli Rifat ekler); *töş bağı* "sütyen, kadınların meme kabı" (Melioransky 53, 6); Çağatay Türkçesinde XV. yüzyıl *bağ* "bağ, kilit, kordon, ip"; Harezmi Türkçesi XIII. yüzyıl *ton bağı* "kemer"; Oğuzname *bağ* "bağ"; XIV. yüzyıl Kuman lehçesinde *bav* "zincir, pranga" (Codex Cumanicus), Kıpçak Türkçesinde *bağ* "bağ" (Kitabu'l İdrak); XV. yüzyıl "bir demet" (Kavaninü'l Külliye) olarak detaylı bir şekilde verir (1972: 310).

Clauson *bağlıg* sözünü de *bag* sözünden sahiplik bildiren isim/sıfat olarak verir, çağdaş lehçelerde bazı fonetik farklarla ve birkaç anlamla birlikte yaşadığını belirtir. Uygurca VIII. yüzyıl Budist metinlerde *çañ bağlıg kü tao atlıg bir beg* "Chang ailesinden Kü Tao adlı bir bey"; Hakaniye Türkçesi *beg atı bilig birle bağlıg turur* "Beyin itibarı

onun bilgeliğiyle bağlantılıdır.” (Kutadgu Bilig); XIV. yüzyıl İbn-i Mühenna Lügati *bagluk* “sürgülü”; Çağatay Türkçesi XV. yüzyıl *baglıg/baglık* “bağ veya bahçe sahibi olmak” (bu bahçe anlamlı *bag* ile alakalı) ayrıca “iplerle bağlı”; *Senglah Lügati*’nde *bağlığ* “bag”; Harezmi Türkçesi XIV. yüzyıl *bağlığ/bağlık/bağlı* “bağ, bağlı” kullanımlarını ekler (1972: 314).

Eski Uygur Türkçesinde *baglıg* sözü bazı örneklerde *uguşlug* ile birlikte tanıklanır: *ançulayu kelmiş uğuşlug baglıg* “Tathāgataların ailesine (Skt. tathāgatakula) ait”; *pradikabut uğuşlug baglıg* “Pratyeka Buda soylu”; *şiravak uğuşlug baglıg* “Śrāvaka ailesine ait” (Wilkens 2021: 49, 560, 655).

Baglıg sözünün dikkat çeken en önemli özelliği genellikle Çin sülaleleri söz konusu olduğunda kullanılmasıdır. *Oguş* sözü sadece birkaç kez Çin sülaleleri için tespit edilirken *baglıg* sözü Çin sülaleleri söz konusu olduğunda tercih edilmiştir: *an baglıg* (<Chin. an ‘erkek adı, bir soyadı’) “An ailesine ait”; *ba baglıg* (ba< Chin ma ‘bir soyadı’) “Ma ailesine ait; *çañ baglıg* (çañ< Chin. Zhang ‘bir soyadı’) “Zhang ailesine ait, Zhang soylu”; *hüü baglıg* (hüü< Chin. xu ‘bir soyadı’) “Xu ailesine ait, Xu aileli”; *ürçi baglıg* (ürçi< Chin. wei-chi ‘bir kabile adı’) “Wei-chi ailesine ait” vb. (Wilkens 2021: 46, 134, 222, 284, 827). Uygur sülaleleri söz konusu olduğunda daha çok *uguş* tercih edilmiş bazen hem *uguş* hem *baglıg* kullanılmıştır: *udan* “bir boyun adı”, *udan baglıg* “Udan boyuna ait, Udan ailesine ait”; *udan uguş* “(Uygurların) Udan boyu” (Wilkens 2021: 785). Ayrıca tıpkı *töz* ve *uguş* sözünde olduğu gibi *bag(lıg)* sözü de kişi adlarında yer alır: *edgü ögli baglıg* “arkadaş soylu (Skt. Maitreya = bir Bodhi-sattva’nın adı)”; *Küç Baglıg* “erkek adı”; *On Baglıg Toyın* “erkek adı” (Wilkens 2021: 97, 435, 509).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *bag* ve *baglıg* sözünün kullanımları şu şekildedir:

...yer uruñutu sekiz otuz **bag** teñriler kuvragı ulug erklig maheşvare teñri vaçirapani toña manibadire uruñut kariniñ anası beş yüz kuvragları birle... “yeryüzü komutanı 28 sülale Tanrılar topluluğu, yüce güçlü mahaşvera Tanrı, vajrapāni, manibhadra komutan kārini’nin anası beş yüz topluluklarıyla birlikte...” (AY VI 0625-630, 111)

munçulayu ök miñ bag yekler kuvragım ol ol tözünler oğlunın işin yumışın kılı teğiniñ... “İşte bunun gibi bin sülale Tanrılar şeytanlar topluluğu o soylular oğlunun işini yerine getirip başka türlü koruyup gözetecekler.” (AY VI 1095-1098, 148)

adruk adruk cın kirtü erür körümelerin yörer tınlıglarınıñ nızvanlıg bek bagların çugların antag bag çug yok kim yörmegülük şeşilmegülük “Farklı farklı gerçektir, rüyalarını açıklar, canlıların ihtiraslı sağlam bağlarını, bahçelerini, öyle bağ bahçe yoktur ki çözülmeyecek.” (AY-IV/III.20a 165/16-21, 132)

öngi öngi baglıg kişiler uzatı ögrünçlüg bolsunlar “Farklı soyadlı kişiler her zaman sevinçli olsunlar.” (AY Kaya 452/16, 255)

edgü ögli **bağlıg** bodısataw tözün kutlug bodısataw kolulamak erkligi bodısataw...
“Arkadaş soylu Bodhisattva, asil ve karizmatik Bodhisattva, düşünce güçlüsü Bodhisattva...” (AY Kaya 34d/6-8, 76)

ötrü ol ugrta mçui atlıg balıkda **çang bağlıg** kuotau atlıg bir beg balık begi erti “O zamanda Wen zhou adlı şehirde Zhang ailesinden Küü Tav adlı bir bey hükümdardı.” (AY Kaya 4/6-8, 61)

savın inçe tir biz kamağun yılkalarınñ öjre yalañuk azunlardaki ayıg kılınçlar küçinte bu ogurta yılki azunınta togdumuz erti öteg birim ötegegülik yıl ay öd kolu sakış tolsa tükeser munta etöz kodup kişi azunınta togar ertimiz inçip biziñ yılki azunıntaki ozguluk kutrululuk ödümüz küñümüz takı tükemezken inçiv balıktaki **çang bağlıg** Küü Tav atlıg beg bizni ölürtti “Sözünü şöyle der: Biz vaktiyle hayvanların daha önce insan âlemindeki fena amelleri yüzünden o zaman hayvan âleminde doğdu idik. Karşılık ödeyecek yıl, ay zamanı dolsa, tükense, burada vücudumuzu bırakıp insan âleminde doğardık. Böylece bizim hayvan âleminde kurtulma zamanımız, günümüz daha tükenmezken İnçiv şehrindeki Çang Küü Tav adlı bey bizi öldürttü.” (AY-II/6, 13-18, AY-II/7, 1-11, 32-34)

muntag tiser men ötrü ol yekler maña inçe tidiler anı ara kim seniñ isig öz alımçılarını otuz artuk **bağlıg** tutuglug tınlıglar öñin öñin erklig hannıñ karşısinıta kın közin, salınmış karaglıgını sini küte tururlar “Böyle deyince, sonra o cinler bana şöyle dediler: ‘Bu esnada hayat alacaklıların otuzdan fazla bağlı tutulan canlılar farklı farklı kudretli hanın karşısında, kıskanç gözle, dikilen bakışlarla seni bekleyip duruyorlar.’” (AY-II/9, 14-21, 38)

kaltı ulug kañlınıñ boyundurukı yok erser kiçig kañlınıñ kızgaçı **boguz bağı** yok erser ol kañlı yorıyu umaz ançulayu yeme kişiniñ kirtgünçi yok erser ol kişi edikü umaz tip munçulayu sözleşmiş ol “Eğer büyük kağının boyunduruğu yok ise, küçük kağının kıskacı, boğaz bağı yok ise o kağrı gidemez. Bu şekilde de insanın inancı yok ise o insanın süsü olmaz.” diye böyle söylemiştir.” (TT5/B, 114-118, 346)

SONUÇ

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan *töz*, leksik bir birim olarak Türkçede Uygur döneminden itibaren “kök, köken, cevher, soy” vb. anlamlarla tanınlanır. Bu dönemde *tözlüg*, *tözsüz*, *tözün*, *tözger-*, *tözgergüliksüz*, *tözgerinçsiz*, *tözgerü* gibi pek çok türevi vardır ve yakın anlamlıları olan *yıltız*, *bağ*, *oguş*, *tüp* vb. sözlerle birlikte kullanılır. *Töz*, *tözün* ve *tözlüg* aynı zamanda kişi adları ve unvan gruplarında da tanınlanır. *Tözlüg* “soylu, bir sınıfın üyesi, ...soya mensup” anlamlarının dışında “bir şeyden kaynaklanmak” (özellikle hastalıklar söz konusu olduğunda) veya “bir şeye dayanmak” anlamlarında kullanılır. Ayrıca yakın anlamlılarından farklı olarak gezegen adları ile birlikte de kaydedilir. Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçede tanıklanmayan *tözdeş* ve *tözlik* kullanımlarına da rastlanır. “Kök, köken, asıl, öz,

cevher, prensip” anlamlı *yıldız* sözü de ilk kez Uygur döneminden itibaren *yıldızlık*, *yıldızsız*, *yıldızlar*- türevleriyle görülür. Uygur döneminde yakın anlamlılarından farklı olarak daha çok “bitki kökü” anlamıyla ön plana çıkar. Karahanlı döneminde de bu anlamıyla kullanılmaya devam eder. Genellikle *töz*, *tözlüg* ve *tüp* sözü ile birlikte tanıklanır. *Oğuş* sözü *töz*, *yıldız* ve *bağdan* farklı olarak Türkçede Köktürk döneminden itibaren tanıklanır. Eski Uygur Türkçesinde ek olarak *uğuşlug*, *uğuşsuz* türevleri ortaya çıkar ve *töz uğuş*, *tözlüg uğuşlug*, *uğuşlug bağlig* şeklinde ikileme olarak da kullanılır. Aile ve sülale anlamı dışında “saha, element, alan” gibi anlamlara da sahiptir. Kişi adı ve unvan gruplarında da yer alır. Karahanlı Türkçesinde “aşiret” anlamıyla ve *oğuşlan*-türeviyle tanıklanır. İlk kez Yenisey Yazıtlarında kaydedilen *bag* “birleşik boy” sözü “bağ, bağlantı, demet” gibi bağlı, birliktelik anlamlarından dolayı “aile, sülale, soy, klan” üst anlamına ulaşmıştır. Tıpkı *töz* ve *uğuş* sözü gibi kişi adları ve unvan gruplarında yer alır. Uygur döneminde ayrıca bir astronomi terimi olarak da tanıklanan *bag* genellikle paralel bir kullanıma sahip olduğu *uğuş* sözü ile birlikte kullanılır, fakat önemli bir kullanım farkı vardır, *bag* sözü özellikle Çin sülaleleri ve aileleri söz konusu olduğunda tercih edilir.

KAYNAKÇA

- AKARSU, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARGUNŞAH, M.-GÜNER, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- AYAZLI, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [AY VI]
- BANG, W.- GABAİN, A. M. (1931). *Analytischer Index zu den fünfersten Stückender Türkische Turfan-Texte*. SBAW, 1931. — [TT5]
- CEVİZCİ, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ÇAĞATAY, S. Ş. (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça: I. Küü Tav'm Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, II. Üç Prense Pars Hikâyesi (Prens Maahasatvi)*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi. — [AY II].
- ÇETİN, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Adana: Karahan Kitabevi. — [AY VII].
- ÇETİN, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [AY VIII].
- DEMİRCİ, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*. İstanbul: Kesit Yayınları. — [EUDÇ].
- ERCİLASUN, A. B., AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı lügâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [DLT].
- GÖMEÇ, S. Y. (2019). “Türklerde Töz, Fal ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler”. *USAD*, Güz 2019/11: 37-62.
- GULCALI, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'da “Aç Bars” Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [AB].
- GUMİLËV, L. N. (2011). *Eski Türkler* (çev: D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

- GÜNGÖR, H. (2002). "Eski Türklerde Din ve Düşünce". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: İlk Çağ, Yeni Türkiye Yayınları, 463-503.
- HAMILTON, J. R. (1998). *Buddhacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyāṇamkara ve Pāpamkara*. (çev. Ece Korkut, İsmet Birkan). Ankara: Simurg Yayınları. — [PKL].
- İNAN, A. (1998). Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 268-273.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [AY Kaya].
- NADALYAEV, V. M., NASİLOV, D. M., TENİŞEV, E. R. ve ŞÇERBAK, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitüt Yazıkoznaniya.
- ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm Suvarṇaprabhasa sūtra): I*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. — [AY III/V].
- ÖLMEZ, M. (2015). *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolstandaki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanift*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. — [HU].
- ÖZKAN NALBANT, B. (2010). "Oğuz" Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler. *Türkbilg*, 2010/20: 47-59.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Soumalais-Ugrilainen Seura.
- ŞEN, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİRİN, H. (2007). "Eski Türk Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine". *TTK- Belleten*. 71/261: 843-856.
- ŞİRİN, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları
- ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1979). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit. Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları. — [Maytr.].
- TOKYÜREK, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WILKENS, J. (2021). *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Universitetverlag Göttingen.
- ZİEME, P., KARA, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*. Budapeşt: Akademiai Kiado. — [Totenb.].